

Крайня Ольга Олексіївна

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

**СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА НАУКОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
ОБРАЗУ ПРП. НЕСТОРА ЛІТОПИСЦЯ**

“Традиція” як предмет дослідження

Традиція особливого вшанування прп. Нестора як давньоруського письменника – агіографа, упорядника літописного зводу, відомого під назвою “Повість временних літ”, давно вийшла за рамки релігійної обрядовості, й у науковому дискурсі отримує нові акценти. Вона зазнала певних трансформацій за радянських часів, та продовжує розвиватись у синтезі церковної і світської традицій. У рік святкування 1000-ліття Хрещення Русі, в 1988 р., у сквері біля Києво-Печерської лаври було встановлено пам’ятник Нестору Літописцю з сірого граніту (автори – скульптор Фрідріх Согоян, архітектор – Микола Кислий). Після початку діяльності у 1992 р. на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Київської духовної академії із зарахуванням у неї перших випускників відкритої в 1989–1990 рр. семінарії, святий Нестор Літописець, мощі якого покояться в Антонієвих печерах, став молитовним заступником і покровителем вищого учбового закладу і зображується на його логотипі. Також, у квітні 2003 р. затвердили герб Печерського району м. Києва зі стилізованим за іконописними зразками образом Нестора Літописця (художники Марко Галенко і Леонід Багінський). Втім, на цей час вже існували графічний і скульптурний портрети преподобного, виконані за результатами історико-антропологічних досліджень, що передували наданню частини території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, т.зв. “Нижньої Лаври” відновленому чоловічому монастирю (1988). У листопаді 1995 р. Українська православна церква встановила орден прп. Нестора Літописця, котрим нагороджуються, перш за все, видавці й письменники.

В осяжному минулому спостерігається зацікавленість особою Нестора не стільки в історико-антропологічному сенсі, скільки в символічному значенні культу Літописця, котрий прислужився справі легітимізації Русі як держави.

С. О. Бугославський (1888–1945) – чернігівчанин, котрий згодом представляв блискучу історико-філологічну школу Київського університету початку ХХ ст., один із засновників класичної текстології, пояснював появу імені Нестора в т. зв. Хлебніковському літописному списку Іпатіївської групи середини чи кінця ХVІ ст. впливом Києво-Печерського патерика, який вважається укладеним, в основі, у першій половині ХІІІ ст. “на устном предании”. Уявлення про безпосередню участь Нестора в написанні “Повісті временних літ” базувалося на тому, що до останньої увійшли як тематично, так і з переказом окремих епізодів його агіографічні оповіді, котрі за стилем і формою нагадували житійні твори візантійських авторів, яких він наслідував. Зовсім іншими прийомами передані події в літописі, насиченому фактичними деталями, й загалом, “Повість временних літ” з точки зору літературної техніки значно відмінна від “Чтения о житіи и погубленіи и о чудѣсахъ святую и блаженую стратотерпцю Бориса і Глѣба” та житія преподобного ігумена Києво-Печерського монастиря Феодосія, з більшою вірогідністю написаних Нестором [1, 10-11, 16-17]. На думку О. Толочка, перша відома на сьогодні згадка імені літописця у редакції Києво-Печерського патерика 1406 р., в життеписі Микити Затворника (“цю ремарку вважають приналежною до найдавнішого тексту Патерика”), могла надати поштовх розвитку “несторіани”, коли цим іменем стали позначати цілу епоху літописання. Зміст “Повісті временних літ” сьогодні найчастіше презентують Лаврентіївський та Іпатіївський зводи. Лаврентіївський список 1377 р., відомий за ім’ям ченця-переписувача. У цьому варіанті “Повісті...” завершуються статтею 1110 р. і в колофоні сповіщається, що літопис “написах” ігумен Сильвестр святого Михаїла. Останнє надає підґрунтя для дискусій, в яких важко поставити крапку, бо Сильвестр залишив у заголовку вказівку на те, що над літописом

працював ченець Феодосієва монастиря Печерського. Сильвестра ж називають ігуменом монастиря Видубицького, що закріпилося в історіографії через приписку, яка, насправді не дає стовідсоткової гарантії такого ототожнення [2, 187]. С. О. Бугославський доводив, що Сильвестр був навіть не редактором, а тільки переписувачем киево-печерського літопису. В Іпатіївському списку першої чверті XV ст., який закінчується статтею 1111 р., автора-укладача не вказано, що дозволяє стверджувати про відсутність його імені у протографі [1, 27, 56-57; 3, 15-16, 18]. Але слід враховувати дивне зникнення оригіналу чи списків літопису руського у географічних межах історичної Русі (мається на увазі територія сучасної України [4, 206-207]), і збереження найдавніших відомих редакцій, що локалізуються, за місцем походження: Лаврентіївський список – монастирем Різдва Пресвятої Богородиці у м. Володимирі (столицею Володимирського князівства з часів правління Андрія Боголюбського); Іпатіївський список – Свято-Троїцьким Іпатіївським монастирем у м. Костромі, який називають “колицкою династії Романових” (у березні 1613 р. тут було проголошено рішення Земського собору про обрання на царювання Московське Михаїла Федоровича – першого з Романових). Саме ці, визнані найдавнішими, літописні списки, які починалися з “Повісті временних літ”, “виявлялися” й описувалися істориками XVIII–XIX ст. вже за місцем зберігання у Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга. Статс-секретар Катерини II, О. Храповицький, залишив у “Пам’ятних записках” свідчення від 22 червня 1791 р.: “Принялись за Российскую историю; говорили со мной о Несторе. Я: nous l'avons vu en original” [4, 243] – “ми бачили це в оригіналі”. Разом із цим повідомленням, вочевидь, недостатнім для якихось остаточних тверджень, але таким, яке має бути ураховане, специфічні повідомлення літописця(-ів) після 1110/1111 років (коли закінчується, умовно, “несторова” частина рукопису), вказують на необхідність відповідного розслідування історії пам’ятки і, вже через її переосмислення, оцінки побутуючих уявлень щодо ранньої історії Русі.

Не дивлячись на відносно пізню ідентифікацію автора давньоруських творів, не тільки українці ведуть від Нестора Літописця початок своєї історіографії в контексті християнської культури, але й представники польського, білоруського, російського народів. Крім того, в літописі київського походження містяться чи не перші згадки про литовців, які чітко виокремлюються автором серед іншого населення Балтики та показують передісторію подальшого спільного розвитку територіальних сусідів. “Если от скандинавов Литву отделяли курши и земгалы, а от поляков – пруссы и ятвяги, то с Русью Литва граничила непосредственно” – пише Е. Гудавічус, пояснюючи плутанину з ідентифікації литовських племен у польських і німецьких авторів [6, 27-28, 30].

Оповіді про перших ченців Києво-Печерського монастиря укладалися, як правило, у значному хронологічному відриві від часу їхнього реального перебування в обителі. До того ж, відгукуючись на духовні потреби суспільства, соціально-політичну ситуацію вони перероблялися й доповнювалися, зокрема, й місичними народними повір’ями, які інколи переходили з усної традиції в писемну. Зауважимо, що від прийнятого датування життя прп. Нестора, котрий, вважають, приставився невдовзі після закінчення “Повісті временних літ”, до появи першої оповіді про святого в Києво-Печерському патерику 1661 р., пройшло близько 550 років. Втім, скільки б не пропонувалося альтернативних версій щодо реальності такої історичної особи, авторства, співавторства, редагування “Повісті временних літ”, хрестоматійно-спрощене уявлення про укладання її прп. Нестором в Києво-Печерському монастирі є на сьогодні діючою традицією. Свідчення про події, що відбувалися у Києво-Печерській обителі літописець веде, позиціонуючи себе як її мешканець. Інше питання, що вже ставилося дослідниками – скільки й хто саме з перших ченців долучився до ведення порічних записів, і на якому базовому матеріалі вони зроблені. До того ж, якщо вставки ім’я Нестора в наративах XV–XVII ст. здаються недостатньо переконливими, то, слід зауважити, й інші імена можуть бути прийняті хіба що в якості альтернативної версії.

Досвід спроб подолання традиційних тез позитивістськими методами, мовою першоджерел, брак яких зазвичай стоїть на заваді беззаперечних доказів, підводить до необхідності вивчати традиції вшанування святих печерських як окремий предмет наукового дослідження. Тоді на перший план висуватимуться питання: хронології; соціально-політичних, релігійних та інших обставин появи уявлень, що згодом переросли в традиційні, часом закостенілі народні перекази за мотивами історичних подій – фольклор, який успішно підміняє історію, коли фіксується на письмі. Вивчення традиції включає й питання обрядовості, наповненої культурологічним змістом.

Питання вшанування Нестора Літописця “в континуумі метафізичної єдиної “Русі” [3, 16] і в контексті різних культур.

Спостерігаючи традицію у часі, слід констатувати, що особливе виокремлення києво-печерського ченця Нестора серед агіографів і літописців Русі фіксується вперше за правління роду Гедиміновичів, тобто тоді, коли на руські землі розповсюдилася влада Великих князів Литовських. Більш ранньої інформації не маємо, а припущення не є переконливими. Залучення представників місцевої еліти до управління державою, разом із прийняттям християнства литовськими князями та їхнім воїнством, сприяло швидкому зміцненню соціально-політичних, економічних зв'язків між народами Литви й Русі. Інтерес представників литовської влади до багатой культури з візантійським корінням був очевидний. У цей час відновлено і побудовано чимало святинь, занепалих у нищівних для держави міжусобних змаганнях руських князів, які підсумувало ординське поневолення. Відродженню культурно-освітніх досягнень Русі в складі Литовського князівства, розвитку мистецтва, архітектури і т. ін. у загальноєвропейському контексті, зі швидким засвоєнням стилістичних напрямів, технічних новинок є достатньо прикладів, не дивлячись на тривале замовчування й занадто схематичне подання цього періоду історії України в підручниках останніх століть.

Генеза традиції вшанування києво-печерських святих за автентичними джерелами також простежується саме з тих часів. До них відноситься, зокрема, найвідоміша на сьогодні Друга Касіянівська редакція Патерика, укладання якої розпочато в Києво-Печерському монастирі і завершено у 1462 р. в Микільській пустині лаврського підпорядкування (знаходилася неподалік київської Лаври, на схилі Дніпра, близько теперішньої площі Слави; згадки в джерелах про цю пустинь у літературі часто помилково відносять до Троїцького Больницького монастиря, який після скасування у 1786 р. був переформований у лаврське відомство на базі братської Микільської лікарні) [7, 151-153, 187-188]. Через втрати за різних причин і недостатню вивченість вивезених за межі України артефактів литовсько-руської доби, на сьогодні теза про початок вшанування прп. Нестора як агіографа і літописця саме в період руського ренесансу в Литовській державі може бути висловлена тільки в якості гіпотези.

Під час археологічних досліджень 1978–1979 рр. було розібрано закладку з цегли і шматків плінфи давнього відгалуження печер, названого за місцем виявлення “ділянкою Нестора”, бо отвір відкрито у північній стіні аркосолії з гробом прп. Нестора (тепер скляне “вікно”, через яке можна було оглянути частину цієї ділянки, закрито аркушем з молитвою святому літописцю). Праворуч, поблизу входу на “ділянку (або “вулицю”) Нестора”, зафіксовано фреску в узголів'ї зруйнованої погребальної лежанки. Вочевидь, зображення маркувало місце поклоніння святому – абрис фігури з німбом засвідчено під час дослідження 2006–2008 рр., проведеного Я. Литвиненком і Т. Бобровським, котрі датували появу відповідної погребальної камери XIV–XV ст. [8, 232-233; 9, 247-248; 10, 306-307]. Вшанування святих Печерських до XVII ст. залишається проблемним питанням, й відкриття під час кожної експедиції з вивчення лаврських печер дають надію на можливість отримання нових результатів саме через безпосередні, польові дослідження об'єкта.

Мало хто з фахівців піддає сумніву використання літописних джерел київського походження хроністами Яном Длугошем

(“Annales Poloniae”, друга половина XV ст.), а за ним і Мачеєм Стрийковським (“Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strujkowskiego”, друга половина XVI ст.), проте ім'я Нестора Літописця ними не згадується [11, 69, 72].

За часів перебування Русі під Коронаю Польською (тоді все частіше під назвою “Україна”) сплеск інтересу до особи й писемного спадку прп. Нестора спостерігається у правління митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Могили (з 1632 р.) [3, 11; 12]. Поширення тоді в Речі Посполитій інформації про святині Київські польською мовою мало наслідком те, що навіть після інкорпорації українських земель у Московське царство польські науковці зверталися, зокрема, до “Повісті временних літ” як до джерела з польської історії. Слід зазначити, що зміст “Повісті...” дає для цього достатньо підстав. Прикладом сказаного може слугувати характеристика другої епохи в історії літератури польської професора М. Вішневського. У краківському виданні 1840 р. історичний розвиток літописання польського подається, за назвою параграфа, таким чином: “Trzej kronikarze, Dytmar Mersburski, Nestor i Gallus, którzy pisali dzieje Polski przed powstaniem kronikarstwa polsko-latińskiego w Polsce” [13, 17] – “Три хроністи, Титмар Мерзбурзький, Нестор і Галлус, котрі писали історію Польщі до виникнення літописання польсько-латинського в Польщі”. З посиланням на Нестора, автор подає історію заснування Києво-Печерського монастиря [13, 31]. Розглядаючи історіографію, що стосувалася Нестора, М. Вішневський критично оцінив твір Августа Шльоцера німецькою і зауважив, між іншим, що “Szlecer nie umiejąc po polsku, nie mógł dobrze zrozumieć Nestora, którego język więcej do polskiego niż do rosyjskiego się zbliża” [13, 33] – “Шлецер, не вміючи розмовляти польською, не міг добре зрозуміти Нестора, котрого мова скоріш до польської ніж до російської ближча”. В Україні експертом генези давньоруської мови є професор В. Німчук, в роботах якого аналізується й лінгвістичний аспект “Повісті временних літ”. Він простежує розвиток давньоруської від праслов'янської, коли “відмінності між східнослов'янськими діалектами в звуковій системі ще не були розлучени” й підсумовує, що “Органічним

продовженням південного (русько-українського) варіанту давньоруської літературної мови була українська писемно-літературна мова наступних століть” [14].

Спираючись на авторитетні джерела й історіографію свого часу, М. Вішневський зауважив, що коли “jeszcze się nikt był nie zajął spisaniem dawnych podań między ludem polskim krążących, gdy nad Dnieprem, wśród Polaków, w 30 lat po śmierci Bolesława W. urodził się Nestor Czarnoryzec Pieszerskiego Feodozyusza, nasz Herodot, pierwszy słowiański kronikarz <...> [autor] pierwszą w całej słowiańszczyźnie kronikę nazwaną: Powieść dawnych lat *Повѣсть временныхъ лѣтъ*. Jest to pierwsza w całej Europie (jeżeli Greków i Skandynawów pominiemy) kronika w narodowym języku pisana; nawet na zachodzie, gdzie pisano po łacinie, nie wielu Nestora wyprzedziło” [13, 30-31, 36] – “ще ніхто не записував давніх переказів, що ходили між польського люду, коли на Дніпрі, серед полян, через 30 років по смерті Болеслава В[еликого] народився Нестор, чорноризець Печерського [монастиря] Феодосія, наш Геродот, перший слов'янський літописець <...> [автор] першої в усіх слов'янських землях хроніки названої: Повість давніх літ *Повѣсть временныхъ лѣтъ*. Є то перша у цілій Європі (якщо греків і скандинавів опустимо) хроніка народною мовою писана; навіть на заході, де латиною писали, ненабагато Нестора випереджено”.

Безсумнівно, посприяли такій увазі до ченця Нестора друковані в Києво-Печерському монастирі польською “Патерикон” Сильвестра Косова (1635) і змішаною польсько-українською “Тератургима” Афанасія Кальнофойського (1638). Дослідники дійшли згоди у питанні оцінки діяльності Петра Могили з підняття престижу київської Лаври, чому мали прислужитися й вищезначені видання. У теперішній час все більшої уваги приділяється вставкам XVII ст. та вільним інтерпретаціям київських творів агіографічного й історичного жанрів щодо минулого Русі, в т.ч. історії Києво-Печерського монастиря. Чимало нововведень у тексти відповідають актуалізованим на тоді питанням Речі Посполитої, до складу якої входила Русь. Отже розширення змісту Києво-Печерського патерика в цей час була

неможливо пояснити поза контекстом розвитку світських і церковних інституцій у Польщі.

Вочевидь, для більшої переконливості й засвідчення інформації про перших ченців Києво-Печерського монастиря, “Повісті временних літ”, завершеної практично водночас з європейськими хроніками Галла Аноніма, Титмара Мерзебурзького, Козьми Празького, потребувалася авторизація. Й оскільки ім’я Нестора, законника Печерського, як літописця й агіографа зустрічалося в писемній традиції монастиря, до його творчості Сильвестром Косовим, сподвижником Петра Могили і його наступником на митрополичій кафедрі, було віднесено упорядкування всієї збірки житій. Адже назва твору отця Сильвестра в перекладі з польської: “Патерикон або житія святих отців печерських поширено слов’янською мовою святим Нестором монахом і літописцем руським перед цим написаний. Тепер з грецьких, латинських, слов’янських і польських письменників пояснений і скорочено поданий <...>” [15; 217]. Кілька разів Косов згадує Нестора у житії Феодосія, як ретранслятора монастирських переказів, літописця, упорядника збірки житій перших печерських ченців, проте автором останніх називає єпископа Суздальського Симона [12].

“Тератургіма” Афанасія Кальнофойського містить перші відомі плани лаврських печер з вказівкою гробу прп. Нестора. Під № 20 в переліку реліквій записано: “święty Zakonnik Nestor Kronikarz Ruski” – “святий ченець Нестор Літописець Руський” [16, 146; 17, 25] (іл. 1). За планом з “Тератургіми” гроб стояв перед поворотом до церкви в ім’я святого Антонія Печерського, засновника монастиря. Пізніші плани печер вказують на поступове переміщення раки прп. Нестора ближче до теперішньої локації. “Тератургіма” не містить уточнень, за що саме Нестор Літописець був причислений до ліку святих, і якихось описів чудес від його мощей. Але є очевидним посилення в цей час слави Нестора як літописця і агіографа, бо ченець Афанасій вже, не вдаючись у деталі, називає його автором Києво-Печерського патерика і посилається на нього “близько двадцяти разів”. Зі згадки в тестаменті отця Афанасія Кальнофойського книги “Єпитоми

Іл. 1. Фрагмент плану печер прп. Антонія з книги Афанасія Кальнофойського “Тератургіма...” 1638 р.

Chorologiae S[ancti] Patris nostri Nestoris pro recompositione pueris danda, ut sciant gentis suae acta” – “Стислий виклад Хронології святого отця нашого Нестора для навчання молодих людей, аби знали історію свого племені”, зрозуміло, що “за Нестором” вже викладали історію народу [3, 19, 25; 18, 113].

Проте перший, доволі стислий, життєпис Нестора і ксилографічне його зображення, виконане гравером Іллею, з'явилися

Іл. 2. Образ прп. Нестора з Києво-Печерського патерика 1661 р. Гравер Ілля Дереворит

тільки в Патерику 1661 р. (іл. 2), коли Київ вже був під фактичною владою московських правителів. Підготовка видання розпочалася за митрополита Сильвестра Косова, але надруковане воно було вже після смерті, вочевидь, натхненника справи, за розпорядженням і благословенням архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля [19. XVIII]. Так само і дереворити Іллі – ченця львівського Онуфріївського монастиря, котрий за Петра Могили перейшов у Києво-Печерську обитель, побачили світ після смерті майстра. Перше видання Патерика

церковнослов'янською мовою стало знаковою подією, що своєрідно таврує перехід з одного культурно-політичного контексту в інший; в стильовому визначенні – від Ренесансу, з його оригінальним проявом в українському мистецтві, яке базувалося на русько-візантійській спадщині, до бароко, риси якого знаходять на початку 1650-х рр. в роботах гравера Іллі [20; 21; 22, 19; 23]. Отже, перший образ Нестора був створений у перехідний період історії України і виконаний в еклектичній манері самотнього майстра середини XVII ст.

Фрагментарні автобіографічні свідчення давньоруських київських письменників-ченців, які можуть відноситись до різних осіб, з тих пір були узагальнені в образі Нестора Літописця. Він набув легендарних рис і майже вся писемна спадщина Русі домонгольського періоду, київського монастирського походження,

в уявленні широкого загалу надалі пов'язувалася з творчістю прп. Нестора Літописця.

Найбільш відомим зображенням святого можна назвати образ Літописця з Києво-Печерського патерика видання 1702 р., створений лаврським гравером Леонтієм Тарасевичем під впливом західноєвропейського мистецтва. Фахівці одразу помітять невідповідність знаряддя для письма, інтер'єру келії реаліям давньоруської доби. Гравюра стародруку сповнена умовностями.

Автор писаної олійними фарбами ікони на міді, яку ми зараз бачимо в печерах, над гробом о. Нестора, копіював цей популярний образ. У щоденнику реставраторів ікони 1976–1977 рр., А. Ф. Беляй і Р. М. Юсим, котрі працювали під керівництвом І. П. Дорофійенко, щодо слідів колишньої реставрації зазначено: “Живопись иконы переписана” [24]. Час перепису не вказано, отже це є темою дослідження на перспективу. Жодна з інших ікон, що розміщені над раками святих в Антонієвих печерах, не зазнала такого тотального втручання. Хоча, через несприятливі умови, вони багаторазово поновлялися, в них збережена загальна схема зображення часів керування лаврською малярнею ченцем Іринархом. За нього, у 1844 р., був підписаний контракт з майстром Іваном Еріксоном щодо виготовлення під ці ікони мідних дощок з вибитими по краях рамами до травня 1845 р. [25, 14]. За документом 1848 р. начальник малярні прийняв на роботу Петра Львова – після постригу ченця Пафнутія, якому доручив написання ікон угодників Божих Ближніх і Дальніх печер [26, 14; 27].

Образ Нестора за зразком гравюри Л. Тарасевича написаний на мідній дошці того часу [10, 323, 336]. Оформлення аркосолії в 60-ті рр. XIX ст. можна уявити за ілюстрацією книги Миколи Сементовського “Киев, его святыня, древности, достопамятности...” [28, 159] (іл. 3). Зображення не залишає сумніву в тому, що над гробом Нестора знаходився образ, іконографія якого мало відрізнялася від решти зразків печерних надгробних ікон – поясных образів старців у “закруглених чернечих клобуках давнього зразка”. У цій деталі переписувач ікони відхилився від свого зразка – гравюри Л. Тарасевича.

Іл. 3. Аркосолій з ракою прп. Нестора Літописця. З книги М. Сементовського «Київ и его святыня...» 1864 р.

В описі 1864 р. зазначено, що «нетленное тело пр. летописца покоится в раке окованной серебром. У 1826 г. Московское общество истории и древностей русских прислало к его гробу бронзовую вызолоченную доску с надписью имени летописца» [28, 160]. Збереглася дошка, про яку згадував М. Сементовський, але срібної оковки не стало. Архівні документи засвідчують, що у 1839 р. в Лаврі планувався виготовлення

для всіх угодників Божих Антонієвих і Феодосієвих печер нових кипарисових домовин відомої на сьогодні форми, але з бронзовими або з червоної міді визолоченими окладами з легким карбуванням. Першим, для зразка, київським майстром срібних справ Герасимом Проценком, був оперезаний гроб прп. Мойсея Угурина. За контрактом майстер брався виконати всю роботу за 2 роки [29, 3-5, 15, 20, 24-26, 40]. Проте, робота велася помалу, з долучанням різних майстрів протягом XIX – початку XX ст. [10, 327; 30; 31].

Щодо історії затвердження «авторства» «Повісті временних літ» за печерським літописцем в російській історіографії, беззаперечно «Несторовою» називав її В. Татищев в «Истории Российской» (1768–1784), першим редактором і видавцем якої був Герхард Фрідріх Міллер (німець, професор Імператорської академії наук в Санкт-Петербурзі, особливо відомий «норманською теорією» заснування Руської держави). Концептуальну

важливість постаті Нестора Літописця для ідеологічного підґрунтя молоді імперії оцінив німецький вчений Август Людвіг Шльоцер, котрий у XVIII ст. перебував на службі Російській Короні [32]. І хоч науковий доробок згаданих істориків порівняно швидко був визнаний непереконаливим і розкритикований, значною мірою завдячуючи їхньому філософсько-політичному хисту й інтуїції, Нестор став символом в історії Російської імперії. Надалі, «реконструкція київського минулого» М. Карамзіним, з красивими метафорами, прийомами відповідними більше жанру художньої літератури, ніж історичному аналізу, як влучно відмітив О. Толочко [33, 32], створила поетичний образ, не випадково підхоплений і розвинутий в історіографії імперської доби.

І не тільки в історіографії. Слід враховувати створення силами талановитих художників, композиторів феномену т.зв. «русской античности» [34]. Завдячуючи майстрам пензля і художнього слова образ Нестора трактувався як багатозначний символ – «перший літописець», автор твору про Київську Русь як «колиску» майбутньої Російської імперії. Тематично дуже вдалими поєднаннями для символічного відтворення такої ідеї став Володимирський собор в Києві, роботою в якому тішився й пишався Віктор Васнецов. Одночасно з його роботою в Києві, в Парижі Марком Антокольським створено також дуже відомий мармуровий монумент «Нестор Літописець» (1889 р., у 1897 р. поступив з Ермітажу до «Русского музея»). Нові віяння в живописі початку XX ст. знайшли втілення в монументальних розписах церков Києво-Печерської лаври. Перш за все, пригадується образ Нестора Літописця в Трапезній палаті, виконаний Іваном Іжакевичем, котрий, з одного боку, здійснив задум у контексті сучасної йому стилістики, з іншого – відштовхнувся від найдавнішого зображення подвижника, відомого йому в трактовці ілюстратора Патерика 1661 р., що відповідало загальній програмі монументальних розписів церкви прп. Антонія і Феодосія з Трапезною палатою. Десятьма роками раніше він працював над фігурою святого під час монументальних розписів Успенського собору Києво-Печерської лаври

(не збереглися), проте роботою здійсненою в тисках завданої академічної манери сам художник, очевидно, не був задоволений [35, 141-150].

Наскільки цементуючий розчин уявної безперервності зв'язку Київської Русі з Московським царством вдалося створити мистецькими засобами, демонструє й сучасне українське мистецтво. Втім, в рамках спеціалізованих студій ситуація хоч повільно, але змінюється завдяки всебічному дослідженню й переосмисленню історіографії та джерел з історії Русі українськими вченими: зокрема, академіками В. В. Німчуком, О. П. Моцею, О. П. Толочком. Проблематика актуалізується на міжнародному рівні, яскравим прикладом чого була конференція 2017 р. – “Космас, Галлус Анонімус і Нестор в транскультурній перспективі. Хроністи та їхня справа як натхнення для науки, мистецтва, політики та історичної традиції”, котра відбулася в Чеській Республіці.

Антропологічний вимір.

Таким чином, навіть дискусії навколо авторського внеску Нестора в протограф “Повісті временних літ”, не стають на заваді використанню ім'я Літописця як символу східнослов'янської писемної традиції, котрий несе в собі багатозначне інформаційне навантаження. Ним освячується діяльність науково-історичних зібрань, бо для багатьох поколінь дослідників киево-печерський чернець став святим покровителем і, за виразом Миколи Закревського, “головним керівником” [36, 9]. Не втратив він шанобливого ставлення навіть у часи переслідувань за релігійні переконання.

Загальна морфологічна характеристика кісткових решток, що фіксуються в Антонієвих печерах Лаври з XVII ст. як мощі Нестора Літописця, відповідає скупим даним про нього. На професійну приналежність до письменницького кола вказує “слабкий розвиток м'язів рук. Поряд з тим <...> посилена функція м'яз великого пальця <...> На користь підвищеного функціонального навантаження великого пальця свідчить також сплюснення і відшліфовка голівки п'ястної кістки <...> Особливості

хребетного стовпа <...> можуть вказувати на звичну робочу позу – сидючи з дещо нахиленим вперед тулубом” [37, 8]. Загальні показники свідчать про астеничний тип будови тіла чоловіка віком 60-65 років, зросту близько 165 см, “що відповідає середнім розмірам для середньовічного населення Подніпров'я” [37, 8, 15]. Відома київська вчена-антрополог Єлизавета Данилова на підставі власних досліджень, за підсумками яких надані цитати, у 1982 р. зробила першу графічну реконструкцію обличчя Нестора Літописця, “як етап у створенні” скульптурного історичного портрета, задуманого автором методу пластичної реконструкції по черепу М. М. Герасимовим (іл. 4). На жаль, сам натхненник інтригуючої ідеї не встиг її втілити [37, 4]. Але справу завершив послідовник школи М. М. Герасимова, С. О. Нікітін. На замовлення Києво-Печерського заповідника спеціалістом-антропологом і скульптором, у зв'язку зі святкуванням 1000-ліття Хрещення Русі було виконано п'ять портретів відомих київських подвижників. Першим створено скульптурний портрет прп. Нестора Літописця, який зараз знаходиться в експозиції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [38]. Відмінності графічного і скульптурного образів можна вбачати у більш вираженій на портреті Є. Данилової вторинній адентії – автор вказувала в звітах медичних обстежень значну атрофію навіть тіла нижньої щелепи. За аналізом носових кісток вважала, “що ніс не був з горбинкою” [37, 5, 12]. Втім, С. Нікітін мав дещо інше бачення втілюваного образу, тому Нестор у його виконанні виглядає навіть молодшим (іл. 5).

Іл. 4. Прп. Нестор Літописець. Графічна реконструкція по черепу. Авт. Є. І. Данилова. 1982 р.

Лл. 5. Прп. Нестор Літописець.
Пластична реконструкція по черепу. Авт. С. О. Нікітін.
1987 р.

Діюча традиція вшанування в Україні прп. Нестора Літописця дозволяє зробити висновок, що, хоча простежити її видається можливим лише з XVII ст., тим не менш, за витоками її слід віднести до культурної спадщини давньоруського часу, й надалі відстежувати розвиток у контексті зміни культур Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, радянського періоду, сучасної України. Найчастіше традиція розглядається в етнографічному або соціально-психологічному планах. Втім, як предмет дослідження в історичній науці, вона відбиває вплив державної політики на соціум, мотивацію появи традиції та її

трансформації. Близько до такого погляду на історіографічну традицію вшанування Нестора підійшов О. Толочко, проте з метою її подолання. Але безпристрасно слід визнати неможливість очистити історичну пам'ять від символів, породжених довготривалою традицією. Як слушно зауважив В. Лур'є, "гораздо важнее установит не достоверность факта, а то значение, которое ему придавали те, кто на него ссылался. Вымышленные и достоверные факты в этом отношении "работают" совершенно одинаково" [39, 40]. Так само, як Козьму Пращького в чеській традиції, Галла Аноніма – в польській, роль Нестора в українській історії співвідносять зі значенням Геродота для греків, і його вшанування важливе як символ письмово засвідченої історії Русі – першої слов'янської держави на теренах України. Автохтонне населення не може

монополізувати традицію, що століттями розповсюджувалася на сусідні землі, але слід справедливо розставити акценти, зважаючи на стратегію розвитку незалежної держави.

Примітки

1. *Бугославский С. А.* Текстология Древней Руси. Т. I: Повесть временных лет / Сост. Ю. А. Артамонов. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 312 с. – (Studia Philologica).
2. *Его же.* К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преподобного Нестора. (Посвящается академику В. Н. Перетцу) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – К., 1914. – Т. XIX. – Кн. 3. – С. 153-191.
3. *Толочко О. П.* Нестор-літописець: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – К., 1996. – № 4-5. – С. 11-35.
4. *Моця О. П.* Південна "Руська земля". – К. : Корвін пресс, 2007. – 264 с.
5. *Храповицкий А. В.* Памятные записки А.В. Храповицкого, статс-секретаря Императрицы Екатерины Второй. – М. : В/О Союзтеатр СТД, Главная редакция театральной литературы, 1990. – 304 с. – Репринтное воспроизведение издания 1862 г.
6. *Гудаевичус Э.* История Литвы с древнейших времен до 1569 года. – М., 2005. – Т. I. – 679 с.
7. *Крайня О.* Пам'яткознавче дослідження Больницького монастиря Києво-Печерської лаври. На правах рукопису. – К., 2014. – 337 с.
8. Проектні пропозиції щодо реставрації настінного живопису Близьких печер Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника. 1979 р. / Упоряд. тексту Я. В. Литвиненка // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. – Вип. 27, спецвипуск 10: Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври. – К. : ДП "НВЦ "Пріоритети", 2012. – С. 227-243.
9. *Івакін Г. Ю., Бобровський Т. А., Балакін С. А., Зажигалов О. В.* Науковий звіт про результати спелео-археологічного обстеження Близьких печер Києво-Печерської лаври у 2005–2006 рр. в зв'язку з аварійною ситуацією на ділянці "Батієм убієнних" // Там само. – С. 244-280.
10. *Литвиненко Я. В.* Іконостаси і монументальний живопис лаврських печер. Датування, атрибуці, втрати, поновлення // Там само. – С. 306-337.
11. *Карнаухов Д. В.* Проблема русских летописных источников Яна Длугоша и Мачея Стрыйковского в отечественной и зарубежной ис-

ториографії // История. – 2011. – С. 69-73 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-russkih-letopisnyh-istochnikov-yana-dlugosha-i-macheya-stryukovskogo-v-otечestvennoy-i-zarubezhnoy-istoriografii>

12. *Сінкевич Н.* Святий Нестор в українських наративах 1630-х рр.: еволюція та становлення образу // Несторівські студії: Матеріали XI і XII міжнародних конференцій. – К., 2013. – С. 42-45

13. *Wiszniewski Michał.* Historia literatury polskiej. – Kraków, 1840. – Т. 2. – 488 s.

14. *Німчук В. В.* Літературні мови Київської Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litorys.org.ua/istkult/ikult02.htm>. Див.: *його ж.* Лексика давньоруського побуту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kulturamovny.univ.kiev.ua/КМ/pdfs/Magazine25-14.pdf>

15. *Сінкевич Н.* “Патерикон” Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам’ятки. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 712 с.

16. The Teraturgema of Afanasij Kal’nofojs’kyj // Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery / Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. – Т. IV. – Harvard University, Cambridge, 1987. – S. 119-326.

17. *Кальнофойський Афанасій.* Тератургима: трактат / Кальнофойський Афанасій; пер. с пол. Ольга Бигун; грав. Леонтия Тарасевича. – К.: Горлиця, 2013. – 368 с.: илл.

18. *Вирський Д.* Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 295 с.

19. *Абрамович Д. І.* Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. – К.: “Час”, 1991. – 280 с.

20. *Ковпаненко Н. Г.* Ілля // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – 672 с.: іл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Illja>

21. *Ермакова М. Е.* Илия // Православная энциклопедия. – М., 2009. – Т. 22. – С. 281-282.

22. *Адруг А. К.* Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів, 2017. – 198 с.: іл.

23. *Рижова О.* Книжкова гравюра як джерело іконографії лаврського іконопису XVII – XVIII століття // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтво. Архітектура. – 2014. – № 4-5 – С. 93-96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2014_4-5_18

24. КПЛ-А-НДФ-383.

25. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2042.

26. *Шиденко В. А.* Вибрані праці з історії Києво-Печерської лаври (рос. мовою). – К.: НКПІКЗ, Фенікс, 2008. – 256 с.

27. *Лопухіна О. В.* Пафнутій Львов, лаврський іконописець і художник Імператорської академії мистецтв // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. – Вип. 16. – С. 37-41.

28. *Сементовский К.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1864. – 242 с.

29. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1942.

30. Там само, спр. 2461.

31. Там само, спр. 3209.

32. NESTOR. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache verglichen übersetzt, und erklärt von August Ludwig (von) Schlözer, 5 Bde, Göttingen 1802–1809 (im Folgenden zitiert als NESTOR) / за статтею: Thomas Henkel. Der vernünftige Mönch. Die Funktion der Nestorchronik für August Ludwig von Schlözer Selbstverständnis – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 54 (2006). – 101-117 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.rero.ch/record/10653/files/ZfG54-2-1.pdf>

33. *Tolochko Oleksiy.* On “Nestor the Chronicler” // Harvard Ukrainian Studies. – 2007. – Vol. 29. – № 1/4 Ukrainian Philology and Linguistics in the Twenty-First Century. – P. 31-59 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/41304501>.

34. *Тарновский К. Ю.* Древнерусская тематика в художественной культуре России серебряного века [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21610839>

35. *Питателева О.* Монументальний живопис Трапезної палати і церкви у виконанні І. С. Їжакевича. Образи печерських святих та композиції на Євангельські сюжети // Болховітіновський щорічник 2015/2016. – Київ: Познань, 2017 (у друці).

36. *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. I. – 455 с.

37. *Данилова Є. І., Шиденко В. А., Дяченко В. Д., Сеґеда С. П.* Нестор-літописець – антропологічна характеристика // Археологія. – К.: Наукова думка, 1982. – № 38. – С. 3-15.

38. КПЛ-СК-472.

39. *Лурье В. М.* Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. – М.: Три квадрата, 2009. – 296 с.